

מן השדה

מהדרה למעורבות חברתית

רוני סטריאר

'הדרה חברתית' (social exclusion) היא מושג מורכב, עמום ורב־משמעויות, הזוכה בשנים האחרונות להתייחסות נרחבת במחקרים חברתיים בעולם, בשל הצורך לתאר את השינויים שחלו בדפוסי חוסר השוויון ובגישה אל השירותים החברתיים השונים. על אף ששינויים אלו לא פסחו על ישראל, ההתייחסות לתופעת ההדרה בארץ אינה רבה. במאמר זה תוגדר ההדרה החברתית וירצו ביטוייה השונים בקרב קבוצות הורים בישראל. כמו כן יידונו היבטים שונים בתפקודם ובהתנהגותם של שירותי הרווחה כלפי אוכלוסיות מודרות הדרכים שבאמצעותן יכולים אנשי המקצוע להתמודד עם תופעת ההדרה. המאמר מתבסס על המסקנות והלקחים שהופקו מעבודה מתמשכת עם שתי קבוצות של הורים מודרים. עבודה, שהצטיינה במעורבות חברתית גבוהה של המשתתפים, ביחסים שוויוניים בין ההורים לבין אנשי המקצוע וביישום, מיצוי וקידום זכויות חברתיות שונות. כמו כן יש במאמר דיון ביקורתי במאפיינים ובעקרונות הפרקטיקה המקצועית השואפת לסייע לקבוצות מודרות לשנות את מצבן.

מבוא

לידתם של מושגים סוציולוגיים משקפת, על פי רוב, ניסיון לתאר שינויים חברתיים חדשים, ומידת הטמעתם בלקסיקון המקצועי או בשיח הציבורי קשורה בהלכי רוח אידיאולוגיים-תרבותיים דומיננטיים של תקופתם (Schram, 2000). המושג 'הדרה חברתית' (social exclusion) הוא מושג מורכב ועמום (Silver, 1994), ולמרות זאת הוא זוכה להתייחסות נרחבת הן בתחום האקדמי-מחקרי והן בדיון הציבורי. הדרה חברתית היא תולדה של חוסר שוויון חברתי (Room, 1995) וביטוי לכישלונן של מערכות חברתיות, פוליטיות, תרבותיות וכלכליות לכלול בחברה קבוצות שונות. היא מתייחסת לכידוד חברתי, לחוסר שילוב, לצמצום השיתוף, להעדר

שעובדים בשכר זעום, מנועי עבודה רשומה, מנועי בעלות על רכוש, חסרי נגישות לאשראי, עניים, חסרי בית, נפגעי נפש וחולים במחלות כרוניות, אסירים או בעלי עבר פלילי, הורים במשפחות חד-הוריות, נכים, נשים, פליטים, מהגרים, מעוטמים, אנשים חסרי זכויות פוליטיות, חסרי זכויות חברתיות ועוד (Silver, 1995).

בספרות המקצועית, העוסקת בהדרה, ניתן לזהות שבעה מרכיבים בסיסיים בהדרה: 1. בידוד חברתי והעדר שילוב; 2. השתתפות מעטה בתחומי חיים שונים; 3. העדר השפעה וכוח; 4. קיפוח רכימדי; 5. התמשכות המצב; 6. אבדן תחושת ההזדהות וההשתייכות; 7. אבדן תחושת הלגיטימיות.

על פי רוס ועמיתיו (Room et al., 1992), כדי שקיפוח יוגדר כ'הדרה חברתית', הוא חייב לכלול שלושה תנאים מצטברים: רכימדיות, התמשכות בזמן ומרחק חברתי. כלומר, רמות שונות של קיפוח חברתי, הנמשכות זמן רב, ונתק משמעותי מהזרם המרכזי של החברה. על פי ברגמן (Berghman, 1995) שורשיה של ההדרה החברתית נעוצים בכישלונן של המערכות, האמונות על האינטגרציה החברתית, הכוללות: שירותים חברתיים (חינוך, רווחה, בריאות וכו'), מערכות חוק (בתי-משפט), מערכות כלכליות (שוק העבודה, שוק האשראי), מערכות פוליטיות (מפלגות, איגודים וכו') ומערכות בין-אישיות (קהילה ומשפחה). דרקפורד (Drakeford, 1998) סבור, שלמודרים חייבת להיות מודעות למצבם החברתי – צמצום או מניעת חברותם בחברה. הדרה חברתית גורמת לאי-יציבה או לאבדן מוחלט של תחושת השייכות לחברה. וולף (Wolfe, 1995) מוסיף כי הדרה משמעותה הפקעת המודרים מסיבות ההשתתפות.

המושג 'הדרה חברתית' נסמך על המסורת הצרפתית, ששורשיה בתקופת המהפכה הצרפתית, הרואה את החברה כמערכת היררכית בעלת מעמדות, זכויותיו החברתיות והאזרחיות של כל מעמד מעוגנות בחוק. אמונות אלו מבטיחות סולידריות ולכידות חברתית. מסורת זו מנוגדת למסורת האנגלוסקסית הרואה את החברה כאוסף של פרטים הנאבקים ומתחרים ביניהם להבטחת קיומם. למרות הבדלים אלו, תפיסת ההדרה חדרה גם לאנגליה ולארצות-הברית.

את השימוש ההולך ומתרחב במושג ההדרה החברתית ניתן להסביר בכמה מישורים. במישור האידיאולוגי, חוקרים ופעילי ארגוני שינוי מכל העולם משתמשים במושג לתיאור תוצאותיה השליליות של הגישה ה'ניאו-ליברלית' של שנות השמונים והתשעים המוקדמות. לגישה זו, שאומצה על ידי ממשלות המערב ומקצת מממשלות העולם השלישי, קדמה מדיניות חברתית, שהתבססה על כלכלת שוק כפתרון לבעיות חברתיות, כדוגמת, עוני ואבטלה. מדיניות זו הגדילה את ממדי חוסר השוויון והעמיקה את הפערים בין השכבות הסוציו-אקונומיות השונות, וכן בין העולם המפותח למדינות העולם השלישי. במישור הגלובלי, נפילת המשטרים הסובייטיים, בשילוב עם תהליכי הפרטה והגלובליזציה של הכלכלה והסחר העולמיים, יצרו בשוק העבודה הבינלאומי תמורות, שהוציאו משוק העבודה מיליוני בני אדם ורוששו

השפעה וכוח של קבוצות חברתיות שונות ולקיפוח רכימדי מתמשך, הגורם לאבדן תחושות ההשתייכות וההזדהות עם החברה המדירה ועם מוסדותיה (Berghman, 1995). שכיחות ההתייחסות לנושא ההדרה מעידה, לעתים, על שינויים מרחיקי לכת בחוסר השוויון ומסמלת שינוי בגישה אליהם. בישראל, לא זכה נושא ההדרה החברתית להתייחסות דומה, על אף העובדה, שמגמת התרחבות הפערים החברתיים לא פסחה עליה. מיעוט המאמרים, העוסקים בהדרה, והמתארים את התמורות שחלו בריבוד החברתי בישראל (Rosenhek, 1998), הוא סימן לקיבעון התפיסתי של הקהילה המקצועית מול ההתפשטות המהירה של חוסר השוויון בישראל. ריכוז נכסי הציבור בידיים פרטיות, הגידול בפערי השכר, התרוקנות השירותים החברתיים ממשאבי אנוש והעדר מענים קונקרטיים, כל אלה מחייבים שינוי תפיסתי בפרקטיקה המקצועית והיערכות חדשה בשירותים החברתיים ובמדיניות החברתית המנחה אותם. אנשי המקצוע אינם יכולים להתעלם מתפקידם ומתפקידה של המדינה, והם חייבים להגיב, להתאים את כלי ההתערבות למצב החדש, ולסייע בידי מי שהודחו והורחקו מהזרם המרכזי בחברה. העיסוק בסוגיית ההדרה עשוי ליצור את המרחב התפיסתי הנחוץ לקידום גישה מקצועית אלטרנטיבית.

המאמר מתבסס על לקחים שהופקו בישראל מתהליכי עבודה ממושכים עם אוכלוסיות של הורים מודרים. העבודה התנהלה בשירותי הרווחה בקהילה בהנחה מקצועית של ארגונים לא-ממשלתיים (עמותת מש״ב ומרכז 'מעורבות'), שמטרתם לקדם זכויות חברתיות של הורים וילדים. העבודה כללה ראינות עומק עם משתתפי הפרויקטים, הורים ואנשי מקצוע, ראינות קבוצתיים, מפגשי למידה וניתוח הדו"חות וניירות העבודה, שנכתבו במהלכם. איסוף הנתונים ותיעוד התהליכים נמשכו חמש שנים (1994–2000).

במאמר שלושה חלקים. בראשון מוגדר המושג 'הדרה', בשני מוצגים ומנותחים שני פרויקטים, תוך התייחסות לביטויי ההדרה של ההורים ולהתנהגות השירותים החברתיים הרלוונטיים, ובחלק השלישי נדונים עקרונות הפרקטיקה המקצועית והיערכות השירותים הנחוצים להתמודדות עם התופעה.

הדרה חברתית – מושג רכימדי

גבולות המושג עמומים ורבים, וקיימת נטייה להכליל ברשימת הקבוצות המודרות כמעט כל קבוצה הסובלת מקיפוח כלשהו. מבחינה מתודולוגית, מורכבות ההגדרה מקשה על קביעת גבולות ומדדים מוסכמים.

רשימת הקבוצות המודרות, הנסקרת בספרות, ארוכה, והיא כוללת: מובטלים, מי

הפרויקטים

שני הפרויקטים שיתוארו מאפשרים לעמוד על תחושותיהן של קבוצות הורים שונות – בדידות, תלות וחוסר זכויות. ההדרה גורמת לכך, שהורים רבים מאבדים את ביטחונם בעצמם ואינם מאמינים ביכולתם לשמש מקור תמיכה לילדיהם, ומובילה לפגיעה באמונתם בחברה המדירה, בסמליה, בבסיס המוסרי שלה ובנציגיה.

בשני הפרויקטים יוצגו תהליכי העבודה, שנועדו להתמודד עם שורשי ההדרה ועם השלכותיה, יפורטו מרכיבי ההדרה המשותפים לשני המקרים ויצוינו סוגי ההתערבות שנקטו בהם. לאחר מכן יתוארו דפוסי ההתנהגות של השירותים החברתיים השונים כפי שבאו לידי ביטוי במהלך ההתרחשות.

פרויקט א' – "עובדים סוציאליים והורים למען ילדי ירושלים"

הרקע. הנתונים מראים, כי בירושלים המספר הגבוה ביותר של ילדים עניים בהשוואה לשאר ערי ישראל, ובקרב ערביי העיר האחוז הגבוה ביותר של ילדים מתחת לקו העוני. הגידול בממדי העוני גורר בעקבותיו גידול גם במספר המטופלים בשירותי הרווחה. בשנת 1990 טיפלו שירותי הרווחה בכ-16,000 משפחות, ואילו בשנת 1995 הגיע מספר המשפחות המטופלות לכ-20,000. באותה תקופה פחת כ-60% התקציב היראלי למשפחה מטופלת. נוסף על עומס העבודה הגדל ודלות התקציבים, האמורים לתת מענה לצורכי המשפחות, הוטלו על העובדים הסוציאליים תפקידים רבים נוספים, שעניינם אכיפת חוקים שונים. במצב זה החרף תסכולם של העובדים הסוציאליים, וגדל הניכור הקיים בינם לבין ההורים, לקוחות השירות.

ר', עובדת סוציאלית פעילה בפרויקט: "עובדים סוציאליים עושים רבות בשביל הפונים, אבל הפונים לא יודעים מה אנחנו עושים... לפעמים הם יודעים רק על התצאות, תשובה שלילית או חיובית... יש פער גדול מאוד בין הדרך בה אנחנו תופסים את עצמנו לכין הדרך בה הם תופסים אותנו... כאשר שמענו את זה מהם, זה היה כמו סטירת לחי..."

מצב זה גרם להעמקת תחושות הניתוק וחוסר האונים גם בקרב ההורים. אם שהשתתפה בפרויקט היטיבה לתאר את מצב ההדרה שלה: "את הולכת עם הראש מושפל, את לא רואה, ואינך נראית...". לצד תחושות אלו, מפנימים ההורים גם את הגדרות אנשי המקצוע, והופכים אותן לחלק מזהותם ההורית: "אנחנו, כהורים לילדים בסיכון" (מ' – אב פעיל בפרויקט). הורות במצב של הדרה חברתית פירושה העדר השפעה, תלות הולכת וגוברת בשירותים החברתיים והעדר זכויות: "כשקיבלתי את ההודעה על הקיצוצים במעון של ילדיי פשוט נחרדתי, כי לילדים שלי, לפני שנכנסו

אותם (McPherson, 1997). תהליכים אלו הצמיחו קבוצות חדשות, כגון פועלים זרים, מהגרים בלתי חוקיים וחסרי-בית, שלא תמיד הוגדרו על ידי הממשלות ועל פי מדדי העוני הרשמיים כ"עניים" (Room et al., 1993). במישור הפסיכולוגי-חברתי נתפס המושג הדרה חברתית כמתויג פחות ממושג העוני (McDonald, 1997), על אף שהמושג 'הדרה' מחקר בראשונה בספרו של החוקר הצרפתי לנואר (Lenoir, 1989), שעסק באנשים בעלי מוגבלויות פיזיות ומנטליות.

חוקרים אחדים, שמחקריהם פורסמו בשנים האחרונות, נוטים להשתמש במושגים הדרה ועוני ללא הבחנה, על אף שקיימים בין המושגים הבדלים משמעותיים. ניתן לומר, שהמושגים קשורים זה בזה ומשלימים זה את זה. מכל מקום, לא מדובר במושגים זהים, שכן עוני נתפס בעיקר כחסך חומרי, מוחלט או יחסי, ואילו ההדרה כוללת גם מרכיבים של חוסר השתתפות חברתית. ההדרה חורגת מגבולות החסך החומרי של ההכנסה (נגישות לשירותים, לביטוח, לאשראי, לתקשורת וכו'), וכוללת גם חוסר שוויון חברתי ובהפניית תשומת הלב למנגנונים החברתיים המתנים אותו. עוני, כקטגוריה חברתית, מתייחס בעיקר ליחיד או למשפחה (הכנסה לנפש, הכנסה למשק בית), ואילו תפיסת ההדרה היא קולקטיבית וממקדת את הדיון במישור היחסיים הבין-קבוצתיים בחברה. הבחנה זו בין גישה אינדיבידואלית לגישה חברתית, השואפת לפתור בעיות של צדק חברתי, חשובה לנוכח הלכי הרוח הקיימים כיום בתחום הרווחה, המטילים על נפגעי חוסר השוויון אחריות אישית למצבם (Schram, 2000). ניתן לומר, שהדרה חברתית מתרחשת כאשר נפגעות מקצת המערכות החברתיות, הכלכליות, האזרחיות והבין-אישיות, המאפשרות לקבוצות מסוימות חרות מלאה בחברה. אחת האוכלוסיות הפגיעות ביותר בהדרה החברתית היא אוכלוסיית ההורים והילדים. הדרה חברתית היא גורם סיכון לילדים בכל גיל, ובגיל הרך במיוחד (Waldfoegel, 1999). הדרה חברתית של משפחות היא תופעה רב-דורית, הנוטה לשכפל את עצמה. החשש, כי ילדים מודרים יהפכו בבגרותם להורים מודרים גבוה ביותר (Hobcraft, 1998), ולפיכך פיתוח שיטות התערבות לשיפור סיכויי שילובן של משפחות מודרות בחברה הוא אחד האתגרים המשמעותיים ביותר העומדים בפני אנשי המקצוע.

בהמשך המאמר יוצגו תהליכי עבודה עם משפחות מודרות, שהצליחו לשנות משמעותית את מצב ההדרה. ההצגה תכלול את ביטויי ההדרה של ההורים, תעמוד על יחסי הגומלין בינם לבין מערכות השירותים ותציע עקרונות פעולה לעבודה מקצועית משלבת.

קיימו סדרת פגישות, שנועדו לגבש אמנת יחסים לטיפול הוגן בהורים וילדים. ביוני 1997 הוחלט שוב על קיצוצים בתקציב המוענק למעונות היום של ילדים בסיכון ושל ילדים עניים. הקבוצה, שכבר הייתה מגובשת, ארגנה מבצעים ופעולות מחאה, הקימה שדולה וניהלה שיחות הסברה באמצעי התקשורת. במשך הזמן הצטרפו למבצע הורים ועובדים סוציאליים מאגפי הרווחה בכל רחבי המדינה יחד עם איגוד העובדים הסוציאליים ונציגי משרד העבודה והרווחה פעלו לקידום תכנית לאומית לילדים בסיכון.

פרויקט ב' – "הורים ורכוזות למען ילדים בגיל הרך"

הרקע. עלויות השירותים הניתנים לילדי הגיל הרך מטילות עול כבד על משפחות רבות, אין מדיניות חברתית כוללת לילדים אלו, ואין כתובת ברורה לטיפול בנושא. מסגרות רבות פועלות ללא פיקוח הולם, ומעורבות ההורים במוסדות אינה ברורה. יתר על כן, יישום חוק חינוך חובה חייב לילדי 3-4, שנחקק בשנת 1984, נדחה שנים רבות, מילדים רבים בגיל הרך נמנעה הזכות לקבל שירותים איכותיים, ולאמותיהם פחתה הכראיות לצאת לעבודה. אימהות אלו הודרו משוק העבודה בעל כורחן: "גן ילדים זה עדיין לוקסוס בשביל הילדים שלי. הם 'כלואים' אתי כאן בבית" (מ' – אם משתפת בפרויקט). העיכוב בהחלת החוק הביא לפערים בין ילדים, ורבים לא נשלחו לגנים. ביחוד בלט הפער בין ילדים יהודים לערבים. תחושת ההדרה של הורים ערבים רבים גדלה, ומרכזות רבות של מסגרות קהילתיות לגיל הרך חשו תסכול רב.

הפרויקט. בשנת 1994 הקימו החברה הירושלמית למנהלים ומרכזים קהילתיים בירושלים פורום של אנשי מקצוע, שעסקו בשאלת הקשר בין מרכזים ומנהלים קהילתיים לבין אוכלוסיות מודרות בעיר. המנהלים העלו את נושא הגיל הרך וטענו שאין בידם כלים ומשאבים לתת מענה מתאים לצורכי אוכלוסייה זו. על רקע זה הוקם פרויקט, שעסק במימוש זכויות הילדים בגיל הרך, ומאוחר יותר בהקמת ועד פעולה למען הגיל הרך, וכלל קבוצה משותפת לרכזות הגיל הרך ולהורים.

בכנס עירוני בירושלים באותה שנה תפס נושא עלויות השירותים מקום מרכזי. המשתתפים מחו על סדר העדיפויות הלקוי ועל חוסר התייחסות לגיל הרך. לאחר הכנס הוקמה קבוצת פעולה משותפת להורים (כ-25 הורים, בעיקר אימהות) ולרכזות הגיל הרך מהמנהלים הקהילתיים, שהתנדבו לקחת חלק בפרויקט. הקבוצה החלה להיפגש פעם בשבועיים לצורך חיפוש פתרונות משותפים. בפגישות הראשונות הרכו ההורים להתלונן על דרך טיפולם של המרכזים הקהילתיים במשפחות מעוטות יכולת. הורים דיווחו על קשייהם ברכישת שירותים, כגון קייטנות ושירותים משלימים לילדיהם (צהרונים וחוגים), והגדירו את ילדיהם כמנותקים מהחיים הקהילתיים בשכונות מגוריהם. הוחלט, ליזום מפגשים עם ראשי מנהלים קהילתיים, עם חברי

לשם, בתקופת מלחמת הסקאדים, לא יכולתי לתת אוכל. אז הגענו לרעב, פשוטו כמשמעו. ופתאום, ככה, משהו קיבל החלטה לסגור את המעקף" (ד' – אם פעילה בפרויקט).

במאי 1996 החליטה עיריית ירושלים להפסיק את מימון השירותים לילדים בסיכון, שאינם זוכים להקצבה ממשלתית. שירותים אלו כללו: פנימיות יום, מעודניות טיפוליות ומסגרות קהילתיות לילדים בסיכון. צעד זה העמיק את הפערים ואת תחושת החשדנות של הורי הילדים, שהופנתה כלפי שירותי הרווחה: "לא ביקשנו שתיקחו את הילדים מאתנו. ביקשנו שתעזרו לנו להיות הורים..." (ח' – אם פעילה בפרויקט).

במרצת חודש יוני נשלחו למשפחות הודעות בדבר סגירת השירותים, והדבר עורר רוגז רב ותחושת חוסר אונים הן בקרב ההורים והן בקרב העובדים הסוציאליים. הפרויקט. בעקבות הקיצוצים בתקציב משרד העבודה והרווחה וצמצום השירותים הקהילתיים והתרחיביות שניתנו לילדים, נערכו במאי 1996 באגף הרווחה של עיריית ירושלים דיונים על הצורך לסייע להורים להתארגן ולחפש מענים למצב החדש שנוצר. הוחלט, לפנות לעמותה עצמאית, חוץ-ממסדית, שעסקה בקידום זכויות הורים וילדים נפגעי הדרה חברתית. העמותה נטלה על עצמה את הנחיית התהליך. במהלך חודש יולי גיבשו העובדים הסוציאליים רשימת הורים, שעמדו להיפגע מהמצב החדש, והציעו להם להיפגש עם הורים אחרים ועם נציגי האגף לצורך חיפוש פתרונות. המפגשים נערכו במשרדי העמותה ונכחו בהם עשרים עד שלושים הורים ועובדים סוציאליים אחדים. את הדיונים הראשוניים ליוו מתח, כעס והאשמות מצד ההורים. מקצת העובדים הסוציאליים חשו פגועים והחליטו לפרוש מהפרויקט, אולם עובדים סוציאליים חדשים הצטרפו. הקבוצה כללה הורים ועובדים סוציאליים, חילוניים ודתיים, יהודים וערבים, והוחלט לפעול במשותף.

המטרות שהוגדרו היו: א. הגברת מעורבות המשפחות והעובדים הסוציאליים בפעילות, שנועדה לשמור על היקף השירותים ולהרחיבם; ב. שיפור היחסים בין המשפחות לבין נותני השירות. הקבוצה נפגשה עם הורים נוספים, עם ראשי מדורים וראשי לשכות, עם ראש העיר ועם נציגי ממסד שונים והסבירה להם את מצב המשפחות. במפגשים ניתנה להורים הזדמנות לספר את סיפורם האישי ואת סיפור הווחתם. ארגוני נשים, מרכזים קהילתיים, ארגונים לזכויות הילד ואזרחים רבים, שהזדהו עם בעיית העוני בקרב ילדי העיר, הצטרפו לדרישת ההורים לבטל את הקיצוצים. ואכן, בעקבות משא ומתן, שהתנהל בין משרד העבודה והרווחה לבין עיריית ירושלים, הוסכם להזרים את המשאבים הנחוצים. בספטמבר 1996 הוחזרו הילדים למוסדות הטיפול והתמיכה.

פעילות הקבוצה הופסקה, אך התחדשה שוב כעבור כמה חודשים. במוקד הדיונים הפעם עמד טיב היחסים בין הורים לעובדים סוציאליים. הורים ועובדים סוציאליים

עמימות וחוסר ידיעה. הורים רבים מפתחים רגשות מנוגדים כלפי העזרה שהם מקבלים משירותי הרוחה. מצד אחד, השירותים מסייעים להם להתמודד עם קשיי ההורות, אך מצד שני הם מדגישים את חוסר עצמאותם כהורים ומחזקים אצלם את תחושת העדר הבחירה. הורים רבים מפרשים את העזרה כהוכחה לכישלונם האישי. תלותו של הורה מודר בנותן השירות עלולה להיות כה גדולה, עד כדי כך שהיא מביאה לאכזבה בלתי נמנעת. זהו בעצם גרעין העריונות, הגלום בתלות (Memmi, 1983). בתודעתו, הורה מודר הוא 'בלתי נראה' וחוסר קול. תפיסה זו מולידה אצל 'חסרי הקול' תרבות דממה, צורות חשיבה והבעה שונות מאוד מאלו של מי שקולם נשמע (Freire, 1972).

שלישית, הורה מודר הוא הורה חסר זכויות. זכויות חברתיות הן אחד ההישגים החברתיים הגדולים של המאה העשרים (Dean, 1997), והעדר זכויות חברתיות אצל חלקים באוכלוסייה משקף את אופיין המותנה של זכויות אלו ואת המעמד האזרחי והחברתי של הציבור המודר (דורון, ינאי וגל, 1998). בשונה מזכויות אזרחיות המעוגנות בחוקה, מימושן של זכויות חברתיות נתון למשא ומתן פוליטי ותקציבי ותלוי בבסיס החוקתי, שהן מושתתות עליו (Kjonstad & Wilson, 1997). ההדרה, שפירושה המעשי הוא היעלמות מזירת חברתיות פוליטיות משמעותיות, ממחישה עד כמה מצומצמות הזכויות של ציבור זה. בעיני ההורה המודר, ההדרה היא קודם כל ערעור על הורותו ואיום על שותפותם העתידית של ילדיו בחברה. להדרה פנים רבות: מישור כלכלי (עוני, אבטלה), מישור השירותים החברתיים (ניתוק ממערכות תמיכה, העדר זכויות ברורות, חוסר נגישות למסגרות חינוך ולמסגרות רווחה חינוכיות), מישור פוליטי (חוסר השפעה על המערכת הפוליטית, אי-אכיפה של חוקים חברתיים), מישור קהילתי (קהילות מדירות, משפחות עניות ומשפחות בסיכון להידחק לשוליים) ומישור משפחתי (פירוק התא המשפחתי, הוצאת ילדים מהבית וכו'). הדרה מחלישה את שתי הזיקות המשמעותיות ביותר למימוש ההורות – תחושת ההזדהות ותחושת ההשתייכות.

בלוח 1 מפורטים מאפייני ההדרה, ביטוייה וסוגי ההתערבויות שנוקטו בשני הפרויקטים שהוצגו.

מועצת העיר ועם נציגים של אמצעי התקשורת. במשך השנים התרחבה הפעילות לעשייה רחבת היקף, שכללה: ייצוג הורים בוועדות הכנסת, ארגון כנסים, פיתוח ועדי הורים בשכונות, הוצאת עיתון לגיל הרך (נכתב בשיתוף עם אנשי מקצוע יהודים וערבים בשפות עברית וערבית), הקמת שדולה וקואליציה של ארגונים שונים, הפועלים למען יישום חוק חינוך חנים מגיל שלוש (עברני ושפירא, 1997).

הישגי הפרויקטים

שני הפרויקטים הביאו להישגים רבים בצמצום ההדרה. ראשית, קטנה תחושת הבידוד של ההורים. הם התגבשו לקבוצות והחלו ליטול חלק בפעילויות משמעותיות. שנית, פעילויותיהם הביאו להישגים רבים: לקיום שירותים ולזמינותם ולגידול משמעותי בתקציבים ובמענים לילדים ולמשפחות. ההורים שהשתתפו בקבוצות יזמו וקידמו חוקים חדשים ודאגו ליישומם של חוקים ישנים (חוק חינוך חנים לגילאי 3-4; חוק פעוטות בסיכון) ולקידומן של תכניות שנמצאו בשלבי יישום שונים (תכנית לאומית לילדים בסיכון), והם הצליחו להעלות שאלות של הדרה חברתית על סדר היום הציבורי (עוני בקרב ילדים, עוני בירושלים, חוסר שוויון אצל ילדי הגיל הרך). ההשתתפות בפרויקטים הצמיחה אצל המשתתפים תודעה חברתית, ובזכות הקשרים האישיים שקשרו וההכשרה שקיבלו אף סייעו אחדים מהם להורים אחרים, בפעילויות בתחומי החקיקה ובמעקב אחר היקף השירותים לילדים, איכותם ועלותם.

הורים והדרה חברתית – מאפיינים משותפים

הפרויקטים מגלים שלושה היבטים של ההורות המודרת – בידוד חברתי, תלות והעדר זכויות. ראשית, ההדרה של ההורים האלה באה לביטוי במרחק החברתי שבינם לבין משפחות מוכללות (included) ובינם לבין מערכות השירותים. הורה מודר חש מנותק, 'לא קיים'. נוסף על התנאים האובייקטיביים, שגורמים להדרה, החברה יוצרת דימויים והסברים שונים, המטילים מום, אשמה ודופי במודר. המודר מפנים תורות אלו וסבור, שהנידוי נכון, טבעי וצודק ("אנחנו הורים לילדים בסיכון..." "מה אנחנו...? סתם אימהות לילדים קטנים..."). בידודו של ההורה המודר כפול: מחד גיסא, הוא חש מנודה על ידי הזולת, ומאידך גיסא, הוא פוסל את עצמו ומקבל אחריות למצב ההדרה, שמשפחתו נקלעה אליו.

שנית, הורים מודרים חשים תלויים וחסרי השפעה. תחושה זו מגבירה את תלותם במערכות המסייעות. תלות זו מעוררת שניות רבה, שכן נקודת הראות של ההורה התלוי שונה, לעתים, בתכלית השינוי מנקודת ראותו של מעניק השירות, והיא יוצרת

לוח 1: מאפייני ההדרה, ביטוייה וסוגי ההתערבויות שנגקטו

מאפייני ההדרה	ביטויי ההדרה בפרויקט "עובדים סוציאליים והורים למען ילדי ירושלים"	ביטויי ההדרה בפרויקט "הורים ורכוזות למען ילדים בגיל הרך"	סוגי ההתערבות
1. כידוד חברתי והעדר שילוב	<ul style="list-style-type: none"> המשפחות מתקשות למלא תפקידי סוציאליזציה. ההורים בעלי סטיגמה ומנחקים מהחיים הקהילתיים. ריבוי משפחות חד-הוריות. המשפחות אינן משולבות במעגל העבודה. הילדים מבודדים, ללא מסגרות טיפול הולמות, מוגדרים כילדים בסיכון. 	<ul style="list-style-type: none"> ילדים ללא מסגרות חברתיות, שאמותיהן נאלצות להישאר בבית בניגוד לרצונן ולטפל בילדיהן. 	<ul style="list-style-type: none"> יישוג (reaching out) ויצירת קשר אישי עם ההורים המודרים. גיבוש קבוצות הורים. יצירת שותפות בין ההורים לאנשי המקצוע. שיתוף פעולה בין ההורים לשירותים ולארגונים.
2. השתתפות מצומצמת	<ul style="list-style-type: none"> העדר ניסיון, מיומנות, ידע, והזדמנויות להשפיע על השירותים החברתיים. ההורים אינם נוטלים חלק אקטיבי בחינוך, בעיצוב ובהערכת שירותי הרווחה, הקהילה, החינוך והבריאות הרלוונטיים. ההורים אינם משתתפים בתהליכי קבלת החלטות בנושאים חיוניים לרווחת ילדיהם. 	<ul style="list-style-type: none"> הילדים אינם מבקרים במסגרות חינוך רלוונטיות. הילדים מאבדים הזדמנויות ללימוד מוקדם של כישורי השתתפות. האימהות אינן חלק משוק העבודה. ההורים אינם משתתפים בהחלטות ברמת היישוב וברמת עיצוב המדיניות החברתית. 	<ul style="list-style-type: none"> עידוד המעורבות של ההורים ואנשי המקצוע. עידוד השתתפות ההורים בוירות ההשפעה הרלוונטיות. יצירת הזדמנויות להשתתפות. הקניית מיומנויות השתתפות. פיתוח מנהיגות הורית.

חני ספיר

3. חוסר השפעה	<ul style="list-style-type: none"> ההורים פועלים כחידים ולא ייצוג. ההורים פועלים בשם ילדיהם חסרי ההשפעה. החלטות מערכתיות רלוונטיות מתקבלות ללא ידיעת ההורים ושייתופם. 	<ul style="list-style-type: none"> ההורים פועלים כחידים ולא ייצוג. ההורים פועלים בשם ילדיהם חסרי ההשפעה. ההורים אינם מיוצגים כיאות במקומות הרלוונטיים (בשירותים, בארגון ההורים הארצי, בוועד ההורים המחוזי, בוועדות הכנסת וכו') 	<ul style="list-style-type: none"> הקטנת תחושת התלות. רכישת השפעה באמצעות התנסות ביחסי שותפות שוויונית עם אנשי מקצוע. בניית קבוצות ייצוג של הורים (ועדי הורים, קבוצות פעולה, שדולה, קבוצות משימה וכו'). בניית שיתוף פעולה בין ההורים למקבלי ההחלטות (שרים, מנכ"לים, יו"ר ועדות כנסת רלוונטיות). יצירת מערך של שיתוף פעולה עם אמצעי התקשורת.
4. קיסוח רבי-ממדי	<ul style="list-style-type: none"> הילדים סובלים מ: אירומינותן של מסגרות טיפול הולמות בקהילה, שתוצאתן פתרונות חוץ-ביתיים. חוסר שוויון בהיקף השירותים וברמתם, הפוגע בילדים בסיכון ובעיקר בילדים ערבים. הילדים אינם משתתפים בחוגי העשרה, מסגרות קיץ וכו'. הישגים נמוכים בלימודים. 	<ul style="list-style-type: none"> הילדים סובלים מ: חוסר שוויון כרישום לגני טרום-חובה (פוגע בעיקר בילדים הערבים). חוסר שוויון בזמינות השירותים, בנגישות אליהם וברמתם (שירותים קהילתיים לגיל הרך, חוגי העשרה, מגרשי משחקים, תכניות התערבות לגיל הרך וכו'). מעבר למסגרות לא-הולמות וללא פיקוח. הכנה לימודית לקהילת הספר, הפוגעת בהישגים הלימודיים העתידיים. 	<ul style="list-style-type: none"> איסוף נתונים על השירותים הרלוונטיים ופרסומם. לימוד התחומים החברתיים והארגוניים הרלוונטיים מצד ההורים ואנשי המקצוע. עבודה בין-מערכתית והפעלת שירותים. פיתוח תודעה חברתית והפניית תשומת לבם של ההורים ואנשי המקצוע לחוסר השוויון החברתי. יחזמות לשינוי מדיניות. יחזמות לחקיקה חברתית. מעקב אחרי יישום החקיקה. תיעוד מצב ההורים והפצתו.

מחנה למעורבות חברתית

סוגי ההתערבות	ביטוי ההדרה בפרויקט "הורים ורוכות למען ילדים בגיל הרך"	ביטוי ההדרה בפרויקט "עובדים סוציאליים והורים למען ילדי ירושלים"	מאפייני ההדרה
<ul style="list-style-type: none"> פעולות התראה חברתית 	<p>ההורים סובלים מ:</p> <ul style="list-style-type: none"> חוסר מודעות לזכויותיהם (מרבית ההורים לא מודעים לקיומו של חוק חינוך חנים חובה לבני 3-4). הכנסה נמוכה. הוצאות דיור גבוהות (משכנתאות, שכר דירה וכו'). תשלומי חינוך יקרים. כתוצאה מכל זאת ההורים שולחים את ילדיהם למוסדות חינוך זולים, המנוגדים להשקפותיהם החינוכיות והאידיאולוגיות. חוסר השוויץ פוגע בעיקר בהורים ערבים, המתגוררים ביישובים שבהם קיים קיפוח רכיממרי בתשתית, בשירותים, בתעסוקה וכו'. 	<p>ההורים סובלים מ:</p> <ul style="list-style-type: none"> מיקום בשוליים החברתיים. סטיגמה חברתית (אינם מתפקדים כהורים, אלימים). עוני. העדר מקצוע. תנאי מגורים ירודים. גנישות נמוכה למידע בנושא זכויות. חוסר גנישות אל מקבלי ההחלטות וקובעי המדיניות. חוסר ייצוג משפטי הולם בהליכים משפטיים (רכים מצויים בהליכים משפטיים של הוצאה לפועל בשל חובות או במסגרת חוק הנער). 	<p>קיפוח רכיממרי (המשך)</p>
<ul style="list-style-type: none"> נקיטת פעולות ארוכות-טווח ואינטנסיביות מאוד. 	<ul style="list-style-type: none"> הקיפוח נמשך שנים רבות. חוק חינוך חובה חנים לגילאי 3-4 נחקק בשנת 1984 ויישומו נדחה עד שנת 1999. 	<ul style="list-style-type: none"> ההורים מוכרים לשירותי הרווחה שנים רבות. הורים רבים גדלו אף הם בילדותם במשפחות בסיכון. 	<p>5. התמשכות המצב</p>

דני סטראר

<ul style="list-style-type: none"> נקיטת פעולות שנועדו ליצור רשתות קשר בעלות משמעות בין הורים מדורים לסקטורים חברתיים של הזרם המרכזי בחברה. 	<ul style="list-style-type: none"> מוסדות חינוך לגיל הרך משמשים "זירה" ראשונית לסוציאליזציה השתתפותית עבור הורים וילדיהם. ההורים נאלצים לשלוח את ילדיהם למוסדות, שאינם מודהים עם מדינת ישראל ועם סמליה. 	<ul style="list-style-type: none"> ההורים ביטאו ניכור וחוסר אמון במוסדות עיריית ירושלים ובנציגיה. 	<p>6. אבדן תחושת ההזדהות וההשתייכות</p>
<ul style="list-style-type: none"> נקיטת פעולות שנועדו ליצור תודעה חברתית. נקיטת פעולות סגור, שנועדו לקבוע זכויות חברתיות ולשמור עליהן. פעילות מתמשכת לצמצום חוסר השוויץ החברתי. 	<ul style="list-style-type: none"> ההורים חשים, שהגיל הרך הוא גיל ללא "קול". חוק ההסדרים (החוק המבטל את החלטות הכנסת, שאינם מגובות בתקציב) נתפס כחוק שרירותי. 	<ul style="list-style-type: none"> שירותי רווחה אישיים, ובפרט שירותי רווחה לילדים בסיכון, אינם מעוגנים בחוק. השיקולים להקצאתם (מחסור בתקציבים, העדר מענים, מספר המועמדים, כללי הזכאות, חומרת הסיכון וכו') אינם ברורים, וההורים חשים נעדרי זכויות. 	<p>7. חוסר לגיטימיות</p>

מחנה למעורבות חברתית

למרות הישגי הקבוצות – שינוי המדיניות הכוללת – הן התקשו למצוא דרכים לשנייים תוך-ארגוניים. הקבוצות לא הצליחו לשנות באופן משמעותי את מרקם היחסים בין המשפחות לבין השירותים הרלוונטיים. עובדה זו משקפת את השנויה המעוררת עבודה עם משפחות אלו בקרב השירותים החברתיים.

התנהגות השירותים החברתיים

התהליכים שתוארו לעיל מעלים את שאלת תפקידם והתנהגותם של השירותים החברתיים בתחום ההדרה החברתית. מצד אחד, השירותים הם החוליה היחידה והאחרונה המקשרת בין המשפחות המודרות לבין החברה. השירותים, המתמודדים עם משימות מקצועיות ואתיות שונות בתוקף היותם אמנים על ערכים חברתיים של סולידריות, שוויון וצדק חברתי, נועדו לאפשר להורים המודרים ולילדיהם השתלבות הוגנת בחברה (Gil, 1973). מצד שני, שירותי הרוחה הם זרוע של הסדר הקיים המדיר (Dean, 1997). נותני השירות פועלים כשליחים וכנציגים של השלטון האחראי להיווצרות מצב ההדרה.

כפילות זו באה לביטוי בגיבוש דפוסי פעולה ארגוניים טיפוסיים של התקרבות והתרחקות, התחברות והתנתקות. המתח הקיים בין אוריינטציות מנוגדות אלו הולך ומחריף עקב מחסור כרוני באמצעים, בכוח אדם ובתנאי עבודה נאותים (Korazim, 1989). בהעדר מענים יעילים להתמודדות עם ההדרה נסוגים השירותים ממשימותיהם האתיות ומשליחותם המקצועית, והם מסתגרים, תוך כדי אימוץ אוריינטציה מגוננת, מפני החרדה המתעוררת נוכח חוסר האונים שלהם ושל לקוחותיהם (Menzies & Jaques, 1961). בדרך זו, השירותים מדירים את עצמם מתחומי החיים הרלוונטיים של המודר. מנגנוני ההתגוננות של נותני השירות מפני ההדרה החברתית, כפי שהתגלו בניתוח המקרים שהוצגו לעיל, עשויים ללכוד צורות שונות:

הסתגרות השירות. בשל הקשיים והצמצומים הארגוניים נאלצים לעתים למנוע הפצת מידע ולהסתירו מקהל היעד. העידה על כך אחת המנהלות שהשתתפו בתהליך בניית האמנה בין העובדים הסוציאליים לבין ההורים: "במצב התקציבים הנוכחי הלשכות לא יכולות לפרסם את הזכאויות מחשש שמא נוצף בפניות שאין לנו כיסוי עבורן" (ש', מנהלת לשכה, חברה ב"הורים ועובדים סוציאליים למען ילדים בירושלים").

הסתגרות העובד. עובדים צמצמו את מגעם עם ההורים ועם בעיותיהם והסתגרו במשרדי השירות: "... אני שומעת, שרכוזת כבר לא עושות ביקורי בית... צריך להיזכר מהי עבודה קהילתית, מה אנחנו עוסקים בטלמרקטינג?" (ד' – רכות לגיל הרך, פעילה בוועד הפעולה למען הגיל הרך). דרך נוספת להסתגרות היא

הימנעות מקשר אישי מדי ושמירת ריחוק 'מקצועי': "אני כבר לא נחשפת לפונים... הרבה פעמים הבאתי את הבנות שלי יחד אתי למסיבות במעורבות. פעם הייתה איזו אימא שהיה לי קשר טוב מאוד אתה. אחרי איזה קטע של כעס היא איימה עליי מול הבנות שלי. המדריכה שלי 'ירדה עליי'..." (מ', עובדת סוציאלית, פעילה בפרויקט "הורים ועובדים סוציאליים למען ילדים בירושלים").

צמצום שדה הראייה. השירותים נוטים להתעלם מממדי ההדרה על ידי צמצום שדה הראייה: "אין לנו נתונים על מצב הילדים במזרח ירושלים... זה מצב כרוני..." (ר', עובדת סוציאלית, פעילה בפרויקט "הורים ועובדים סוציאליים למען ילדים בירושלים").

צמצום שדה הפעולה. ארגונים מצמצמים את מרחב פעילותם על ידי הגדרת מטרות מינימליסטיות, המכנות יעדים בני-השגה: "מתוך 170 תיקים שהיו לי נאלצתי לעשות 'סדר עדיפויות'..." (ק', עובדת סוציאלית, פעילה בפרויקט "הורים ועובדים סוציאליים למען ילדים בירושלים").

קטלוג לקוחות. פיצול הלקוחות המודרים על ידי יצירת קטגוריות שרירותיות (אישיות או מצביות). פיצול זה מאפשר מרחב בחירה בין לקוחות: "היינו צריכים למיין ולהפריד בין הפונים ה'ניתנים לשינוי' ומי שלא ניתן לשנותם" (ח', עובד סוציאלי, פעיל בפרויקט "הורים ועובדים סוציאליים למען ילדים בירושלים").

שיוך לקוחות. התייחסות להשתייכותו הארגונית של הלקוח מונעת את ראייתו ככוליות: "כרוך שמשפחות אלו שייכות ללשכה ולא למתג"ס" (ג', מנהל מתג"ס על הורים לילדים בגיל הרך בקהילה שלו).

רדוקציה פסיכולוגית של מצב ההדרה. אחת הדרכים הנפוצות להתגונן מפני מורכבות ההדרה, שיש לה היבטים אישיים, חברתיים, כלכליים פוליטיים ותודעתיים, היא רדוקציה פסיכולוגית והפיכת ההורות המודרת לתופעה פתולוגית: "זאת בעיה של הורות לקייה..." (ב', עובדת סוציאלית, על בעיות ההורים שבטיפולה). ההורה המודר נתפס כנוזק, כנחות, כנטול יחמה וכוח: "הטיפול שניתן להורים האלה הוא שיחתי..." (ח', עובד סוציאלי, פעיל בפרויקט "הורים ועובדים סוציאליים למען ילדים בירושלים").

רדוקציה זו מבליטה את הצדדים החלשים של ההורה: "במסגרת הפרויקט, העובדת הסוציאלית שלי גילתה אותי. היא אמרה, שזו הפעם הראשונה שראתה שאני מסוגלת לדבר מול קהל, לעמוד על שלי, לארגן אנשים... אמרתי לה... ואת חשבת, שאני המטומטמת הזו שיושבת שם כל השעות מולך ובוכה..." (ר', אם פעילה בפרויקט "הורים ועובדים סוציאליים למען ילדים בירושלים").

הדלדול המתמשך בתקציבי שירותי הרוחה, העומס הכרוני, שקיעת מעמדם ותנאי העסקתם של העובדים, אינם אלא ביטוי נוסף, מוסרי, לסדר העדיפות החברתי של ההקשר העומד בבסיס הדרתו של ההורה. עובדים סוציאליים מביעים תסכול מתנאי

ההתמודדות עם מורכבות. בפרקטיקה זו יש ללכת לקראת המודר, לצרפו לחברה ולהפכו לחלק ממנה.

אנשי המקצוע, שהשתתפו בפרויקטים, חוו אבדן פיקוח ויותר על הכוונת התהליך. ההורים, לעומת זאת, התנסו, ברכישת השפעה ושליטה. מניתוח הפרויקטים עולה, כי העבודה המשותפת יצרה יחס אישי וקרבה רגשית, אינטנסיביות במגע ובפעולה, עזרה לעובד להכיר את ההורה ואת מצבו ולהורה את אנשי המקצוע ואת השירות, והזדהות מוסרית של העובדים עם המודרים ועם עניינם.

פרקטיקה משלבת מבוססת על שותפות. ההתמודדות עם מרכיב התלות שבהדרה מחייבת פרקטיקה של שותפות. התנסות לא-שוויונית וגישה פטרנליסטית של איש המקצוע מעתיקה את תנאי ההדרה אל מערכת היחסים שבין המטפל למטופל, ובעצם משכפלת את יחסי התלות הקיימים בין החברה המדירה לפרט המודר. פרקטיקה של שותפות, בדומה לפרקטיקה של מעורבות, היא אינדוקטיבית והתפתחותית. "מהות העזרה המקצועית, שתשמש את איש המקצוע, אינה ידועה מראש, והיא נגזרת רובה ככולה מציפיותיו או מניסיונותיו האידיויסינקרטיים של האחר, כפי שהם מתגלים תוך כדי עבודה עמו" (רוזנפלד, 1990, עמ' 226).

שותפות מבססת יחסים של שוויוניות ושל כבוד הדדי. בשותפות, לכל צד יש נכונות לתרום ולקבל. אלו יחסים המבוססים על דיאלוג ועל חלוקת הסמכות הידע.

למרות השימוש הנפוץ במושג 'שותפות' הוא עדיין טעון בירור. ניתן לייחס לו כמה מובנים. לעתים 'שותפות' נתפסת ככרית בין לקוח לעובד (אליצור, 1996), לעתים היא נקשרת למושג 'שיתוף', כלומר, לזכותו של הלקוח לתשומה בתהליך קבלת החלטות (קטן, 1980), ולעתים, היא מחכרת בהקשר של חלוקת סמכויות בין עובד ללקוח, ומתקרבת במובנה למושג 'העצמה' (Wilding, 1992).

פרקטיקה של שותפות, המנותקת מההקשר המוסדי והחברתי של ההדרה ומצומצמת לרמה הבין-אישית בלבד, עלולה להגביר את תלותו של המודר (Webb, 1994), כי היא מנטרלת את יחסי המטפל-מטופל מעוקץ האנטגוניזם: "שאלנו את עצמנו לא פעם אם אנחנו 'משתמשים' בלקוחות על מנת להשיג יותר משאבים? האם אנחנו 'משתמשים' בשותפות בשביל 'אלף' את הלקוחות, לנטרל את הכעס שלהם? או שבאמת חל תהליך בנייה של קשר אחר שיש בו דרשיה אמיתי" (ד', עובדת סוציאלית ומנהלת מדור, על לבטיה בפרויקט "הורים ועובדים סוציאליים למען ילדים בירושלים").

פרקטיקה משלבת וסנגור חברתי. הדרה שמרכיבה המרכזי הוא קיפוח מחייבת פרקטיקה של סנגור והתראה (Korazim, 1989). מרבית המקורות בספרות המקצועית, הדנה בסנגור, עוסקים באוכלוסיות המצויות בחסות הזולת. ואולם, עקרון הסנגור יושם בפרקטיקה המקצועית גם בתחום ההשגה וההרחבה של זכויות חברתיות

עבודתם ומרגישים חסרי אונים: "אני חושבת, שאלו לנו תנאים יותר נוחים לעבודה פה, כלשכה, היינו מתייחסים לעצמנו יותר בכבוד, ובהתאם לכך, גם הפתים היו מתייחסים אלינו יותר בכבוד. הרבה פעמים יש במקום תחושה של ציפיות ועוני. המקום נראה עני, וגם מטפל באוכלוסייה ענייה. כלומר, אני נותנת שירות עני לאנשים עניים. זאת בעיה בפני עצמה, שכולנו צריכים לעבוד עליה" (ר', עובדת סוציאלית, פעילה בפרויקט "הורים ועובדים סוציאליים למען ילדים בירושלים").

ההדרה יוצרת בסיס משותף להורה ולאנשי המקצוע, האמונים על מתן השירות: "יש מציאות, והמציאות היא שאנחנו לא מקבלים את התקציבים שאנו זכאים להם, אפילו בהשוואה לערים אחרות, ובטח לא בהתאם לצרכים. המציאות היא שאנחנו היום במאבק משותף עם הקליינטים שלנו" (מ', עובדת סוציאלית, פעילה בפרויקט "הורים ועובדים סוציאליים למען ילדים בירושלים").

הזכויות המועטות של המודר קשורות קשר הדוק לחולשת מעמדו של השירות עצמו: "מה שקורה היום נוגד את הרצון ואת היכולת לסייע. זה נוגד את האתיקה המקצועית הקוראת לנו לתפקד כאנשי מקצוע, המאפשרים לבני האדם לשפר את מצבם" (ע', עובדת סוציאלית ומנהלת מדור, פעילה בפרויקט "הורים ועובדים סוציאליים למען ילדים בירושלים").

תוך כדי ההיחשפות לאוכלוסיות המודרות, שירותי הרווחה מסגלים לעצמם התנהגויות נסיגניות ומסתגרות. עם זאת, ניתוח הפרויקטים מראה, כי שיתוף פעולה בין אנשי מקצוע ללקוחות מודרים מוזמן פתח לשינוי הן במצב ההדרה והן בתפיסה העצמית של השירות. עיון בדרכי העבודה, שהתגבשו במהלך התנהלות הפרויקטים, חושפת כמה תכונות של פרקטיקה משלבת.

פרקטיקה משלבת

פרקטיקה משלבת היא פרקטיקה מחויבת ומחמשכת. ההדרה היא תופעה מתמשכת, ולכן כדי להתגבר על הדרה יש צורך לנקוט לאורך שנים בפעולה עקבית, רציפה ומתמשכת. פרקטיקה משלבת איננה התערבות קצרת טווח, והתהליכים הננקטים במהלכה דורשים רמת מחויבות והתמדה גבוהה.

פרקטיקה משלבת היא פרקטיקה מעורבת. ההתמודדות עם בידודו של המודר מצריכה עבודה מקצועית מאוד ומעורבות גבוהה. בעבודה שכזו יש להתעלם ממודלים מקצועיים, המבוססים על מערך לא-אישי, על מרחק מקצועי רב, על חוסר אינטנסיביות ועל גבולות בירוקרטיים, מפני שהם אינם יכולים לסייע בדינמיקה של הכללה. פרקטיקה זו מחייבת מעורבות שיש בה ויתור על נייטרליות, שותפות, אחריות

לקוחותיהם המודרים. כדי שתשמש מנוף לשחרור איש המקצוע והלקוח ממלכודת ההדרה, יש להעריך מחדש וביסודיות את תפקידיהם של העובד ושל השירות ולבנות זהות חדשה המתנגדת למבנה הבירוקרטי, ההיררכי והגורמטיבי, הקיים הן בתוך השירותים החברתיים והן בחברה והמשמש בסיס להדרה.

מקורות

- אליצור, י. (1996). מעורבות, שותפות העצמה. מודל משרייה לפיתוח ברית עבודה עם משפחות. שיחות, (2), 92-103.
- זרון, א., ינאי, א. וגל, ג. (1998). סל שירותים אישיים. ירושלים: משר"ב.
- עבתי, ש. ושפירא, ר. (1997). מקלות בודדים להשפעה חברתית. ירושלים: משר"ב.
- קטן, י. (1980). שיתוף לקוחות הלכה למעשה. משרד עבודה ורווחה. המדור לעבודה קהילתית.
- דזנפלו, י. (1990). שותפות - קורס לפיתוח פרקטיקה עם ולמען אוכלוסיות מובטות. חברה ורווחה, י"ג(3), 225-236.
- Berghman, J. (1995). Social exclusion in Europe. In G. Root (Ed.), *Beyond the threshold: The measurement and analysis of social exclusion*. Bristol: The Policy Press.
- Dean, H. (1997). The juridification of welfare: Strategies of discipline and resistance. In A. Kjonstad & J. Wilson (Eds.), *Law, power and poverty*. Bergen: CROP Publication.
- Drakeford, M. (1998). Last rights? Funeral, poverty and social exclusion. *Journal of Social Policy*, 27(4), 507-524.
- Freire, P. (1972). *Pedagogy of the oppressed*. England: Penguin Books.
- Gil, D. (1973). *Unravelling social policy*. Cambridge, MA: Schenkman Books.
- Grosser, C. (1973). A polemic in advocacy: Past, present and future. In A. Kahn (Ed.), *Shaping new social work*. New York: Columbia University Press.
- Hobcraft, J. (1998). *Childhood experiences and the risk of social exclusion in adulthood*. London: London School of Economics.
- Kjonstad, A. & Wilson, J. (1997). (Eds.). *Law, power and poverty*. Bergen: CROP Publication.
- Korazim, J. (1989). Deploying social workers for advocacy and social warning roles in a period of diminishing public resources. *Journal of Social Work and Policy in Israel*, 2, 45-56.
- Lenoir, R. (1989). *Le exclus: Un Francais sur dix*. Paris: Seuil.
- McPherson, S. (1997). Social exclusion. Book review. *Journal of Social Policy*, 26(4), 533-541.
- McDonald, R. (Ed.) (1997). *Youth, the underclass and social exclusion*. London: Routledge.
- Memmi, A. (1983). *Dependence: A sketch for a portrait of the dependent*. Boston: Beacon Press.
- Menzies, I. & Jaques, E. (1961). *The functioning of social systems as a defense against anxiety*. England: Tavistock Publications.

ואורחיות. לעתים, הסנגור מזמן קונפליקטים עם עמיתים, עם שירותים או עם רשויות. אנשי המקצוע עלולים למצוא עצמם פועלים לטובת הלקוח כשפעולותיהם מכוונות כנגד עמיתים למקצוע, ובמקרים אלו יתנו קדימות לענייניו של הלקוח על פני נאמנות קולגיאלית או מוסדית. לעתים, עבודות הסנגור שלהם תוקפות או יוצאות בגלוי נגד השירות עצמו (Grosser, 1973). עם הרחבת פעולות הסנגור לענייניהן של אוכלוסיות משוללות זכויות (עניים, נכים, זקנים ועוד), הוטמעה פרקטיקת זו והפכה חלק מתפקידו של איש המקצוע. נמצא, כי פעולת הסנגור בעבודה עם הורים מודרים נתנה להם הזדמנות לצמיחה אישית: "בסופו של דבר התבטאתי, וכשדיברתי לא הייתי תוקפנית, אבל הייתי קיימת! ..אני הייתי הפה ואני בחרתי את המלים. משם שאבתי את הכוחות. ברגע הראשון, כאשר דיברתי ברדיו התרגשתי מאוד, אבל כאשר דיברתי על דבר שבווער לי בבטן, שכחתי איפה אני נמצאת. גיליתי, שאני יכולה להיות לוחמת, מה שבוודאי כלל לא מאפיין אותי בחיי היום-יום שלי..." (י, אם פעילה בוועד הפעולה למען הגיל הרך).

פרקטיקה משלבת ושינוי תודעתי. הדרה היא מצב תודעתי. המודר תופס עצמו כמי שאינו לגיטימי ולא שייך. שינוי תודעתי מתרחש באמצעות דיאלוג שוויוני שמתפתח מתוך העשייה המשותפת. שינויים אלו הם אישיים והדרגתיים. עם זאת, הם בלתי הפיכים. הם כרוכים בנטילת אחריות שמשמעותה ויתור על דפוסי האשמה, פסיביות וייחוס חיצוני.

לסיכום, פרקטיקה משלבת היא אינטנסיבית, מעורבת ושוויונית. היא מתייחסת למכלול רמות ההדרה וממדיה ויוצרת מרחב דיאלוגי המאפשר שינוי תודעתי.

סיכום

במאמר נבחנו המושג 'הדרה חברתית' ותורמתו להבנת תופעת חוסר השוויון, כמו גם הדרכים להתמודדות עם תופעת הדרה.

המאמר הוא הזמנה להכליל את המושג הדרה חברתית בסדר היום המקצועי, ולהתייחס בצורה הולמת לצמצום התופעה. הפרויקטים שהוצגו מעידים שפעולה משותפת של קבוצות 'הדרות' ושל אנשי מקצוע עשויה להביא לשינוי בתנאי ההדרה. פרקטיקה מקצועית הנאבקת בתופעת ההדרה החברתית חייבת להתייחס למרכיבים של בידוד חברתי, תלות והעדר זכויות חברתיות, המאפיינים הורים מודרים. פרקטיקה משלבת היא פרקטיקה ארוכת טווח, מחויבת ומעורבת. היא מבוססת על התנסות ביחסי שותפות והתייחסות לזכויות חברתיות של כל שכבות האוכלוסייה. פרקטיקה זו כרוכה בשינוי תודעתי אצל אנשי המקצוע, הפועלים בשירותים החברתיים, ואצל

- Room, G. (1995). Poverty in Europe: Competing paradigms of analysis. *Policy and Politics*, 23(2), 103–113.
- Room, G. et al., (Eds.) (1992). *National policies to combat social exclusion*. Brussels: European Commission.
- Room, G. et al. (1993). *Anti-poverty action research in Europe*. Bristol: SAUS Publication.
- Rosenhek, Z. (1998). *Migration regimes, intra-state conflicts, and the politics of exclusion and inclusion*. Unpublished manuscript.
- Schram, S. (2000). *After welfare: The culture of postindustrial social policy*. New York: New York University Press.
- Silver, H. (1994). Social exclusion and social solidarity: Three paradigms. *International Labor Review*, 7, 1–43.
- Silver, H. (1995). Reconceptualizing social disadvantage: Three paradigms of social exclusion. In G. Rodgers, C. Gore & J. Figueiredo (Eds.), *Social exclusion: Rhetoric, reality, responses*. Geneva: International Institute for Labour Studies.
- Waldfoe, J. (1999). *Early childhood interventions and outcomes*. London: London School of Economics.
- Webb, S. (1994). My client is subversive! Partnership and patronage in social work. *Social Work & Social Science Review*, 5(1), 5–23.
- Wilding, P. (1992). *Professional power and social welfare*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Wolfe, M. (1995). Globalisation and social exclusion: Some paradoxes. In G. Rodgers, C. Gore & J. Figueiredo (Eds.), *Social exclusion: Rhetoric, reality, responses*. Geneva: International Institute for Labour Studies.